

خلاصه چهار نامه

سرگذشت
و آثار
میر حسین
سادات هروی

دکتر فروغ حکمت

از جمله بزرگان نیمه دوم سده هفتم هجری قمری، که زمانی دراز در ظلمت خاطر هاکم گشته بود، میر حسین سادات هراتی است که از گران-مایگان عرفان و استادان حکمت و فضیلت و ادب پارسی است. این حکیم عارف و ادیب پارسی زبان از سرزمین غور، خاسته و در خسانقاه شیخان مولتان (درمولتان هند) که مکتب عرفانی او است، بشیوه شیخ سهرورد در تربیت و آموزش رفته است، و سپس، سالیان دراز بفرمان پیران خویش، برهبری و ارشاد خلق نشسته است.

این پژوهنده در آغاز بنا بر دستور استاد فقید فروزانفر و راهنمای دکترای ادبیات فارسی خود، سرگذشت آن بزرگ را مطابق با آئین و اصول فن پژوهش علمی بطول ۱۴ سال تمام بتدریج در چهار نامه کلان فراهم ساخت و ویژگیهای ناگزیر مادی و معنوی زندگانی مرد دانا را مانند زادگاه، نام

ونشان خانواده ، روزه زایش و زیست و مرگ و دیگر سرگذشت های اوبا
روشنی واتقان وسنجش و مقایسه با دیگر بزرگان ادب ایران ، در آن دفترها
گرد آورد .

ونیز ازمیزان گهری وهنری و روش ومنش و دانش وپیش او، پرتیب
زیر، تجزیه و تحلیلی ژرف بکار برد .

با پی جوئی در علل پیدایش و تکامل ، یا ضعف آثار هنری وصفات
اجتماعی و شایستگی و ارزش آنها یا در نظر گرفتن میزان شعور اخلاقی او،
از لحاظ سود و زیان برای آیندگان در هر زمان ، وغایت مطلوب و انگیزه
دوای و بواعث آن آثار در شرایط زمانی و مکانی و کیفیت طرز تفکر
او در دریافت حقیقی دین و نظام عالی فضائل انسانی و روش راندن سخن
در ابراز اندیشه های ژرف و دانشهای بلند حکمت و دین و عرفان و سیاست
اجتماعی ، و تعیین سرچشمه ها و منابع مهم الهام و تتبع هنری و شیوه
داستانسرای و ستایش یا نکوهش کسان کردن و پند و اندرز دادن. همچنین
تحقیق در ترکیب و قالب سخنان وی و حدود بکار بردن واژهها و عبارتها و
اصطلاحات و اشعار زیبا یا زشت پارسی و تازی و مقدار اقتباس از قرآن و
حدیث و اخبار و داستان و تمثیل و مثل ودیگر صنایع بدیعی ولفظی . سنجش
وتعیین ارزشهای معنوی در نظم و نثر او، ومیزان قدرت خلاقه هنری ودانشی
و درجه سیاست ، و لطافت طبع و روح و خوی وی ، و جستجو در آن ارزشها
از نظر سود و زیان آنها برای جامعه بوسیله مقایسه وسنجش با آثار خداوندان
پیشین زمان .

ضمناً ، تشخیص رتبه و جاه و مقام وی در میان ایشان از لحاظ روانی و
رسائی و شیوایی کلام و قدرت بیان وربط و پیوستگی معانی و عبارتها وواژهها

با یکدیگر. اینها همه اصولیست که برای دریافت حقیقت در کار کرد این بزرگه در کنجکاوی تمام و توجه بسیار، تا به آن حد که توانائی بوده است، معلوم و محقق گردیده، تا دانش آنهایی که تا کنون از سرگذشت و حتی نام این مرد دانا، غافل مانده اند، کمال پذیرد.

خلاصه‌ای از سنجش سخنان میرهرات: آشننگی‌های فرهنگی

صدهای هفتمین و هشتمین اسلامی، همانند دیگر چگونگی‌های کمی و کیفی اجتماعی آن روزگار شیوه زبان پارسیرا آشفته و درهم ساخته بود و گفت و نبشت گویندگان در هر دو سبک دیرین و نوین پدیدار گشته و زبان حساس و نرم و لطیف و گوش نواز و موسیقی وار (موزیکال) و تمثیلی و سمبلیک و تصویری و زینتی پارسی که مجموعه‌ایست غنی از جنبش و شوق و شور جمال و کمال و جوش و خروش و هم خردمندی زندگی و طراوت و نازکی و زیبایی و دقت و خرد بینی کلام. از سنگینی بار آئینها و آهنگهای ثقیل عربی و خشونت و درشتی و بد آهنگی لهجه‌های مغولی و تاتاری و ترکی، زار و بیزار مینمود. سجع پردازی و آذین بندی آرام و ملایم، امارساوروانی که از مناجات‌خواجه انصاری آغاز شده بود، در این زمانها بصورتی افراطی در آمده و سبکی بد آهنگ و سنگین و فشرده با حشوهای زائد و تکرارهای نابجا و گوش‌خراش گرفته بوده و این شخصیت هنری و دانشی و قدرت معنوی میر حسینی بود که در آن دوره تیره و بیروح، پس از شیرین زبانان و خوش سخنان پارسی گوی سعدی و حافظ - که شاه همه لطیف پروران و سرور جمله زیبا سازان و هنر وران بودند، سرشتی لطیف‌تر و ذوق و تصویری زنده و خیال‌آمیزتر از محیط خود داشت.

نثر مسجع - او در همان حال که از شیوه پیچیده و سنگین زمان

تا حدی رنگ دارد، باز یکسره در بن بست تنگ دستورهای زمان نمی‌نشیند و از کلام بسیار پیچیده و ترکیبهای دشوار تهی است. کوشیده است باشیوه

خاص قدیم شرق ایران را که پرورشگاه پارسی دری بوده است تا حد امکان زنده نگاهدارد. بطور کلی روش سخنش شاعرانه است و نوشته‌هایش شکلی مسجع و صنعتی دارد، اما سجعی ساده و صنعتی با هنر و ذوقی آمیخته و نرم و پخته. گفته‌هایش رنگی اندک از گفتار آن زمان گرفته، اما دل انگیز و متناسب. کلامش آمیخته‌ایست از کلام دوگونه (ملمع) حدیث و قرآن و گفتار بزرگان ادب و هنر و فلسفه و پیران تصوف، و بسیاری از اصطلاحات بدیعی کهن.

نگارش ساده علمی او :

پیرو سنت دیرین خداوندان زبان پارسی است که از آن روز که دانش را به دفتر بردند و همواره کوشیده‌اند تا آن نامه‌ها را ساده و بی‌پیرایه نویسند و از سجع و قافیه‌های معقد و صنایع سنگین و ناموزون پرهیز کنند. نمونه این نگارش رساله‌طرب المجالس، صراط‌المستقیم است. رویهم‌رفته کلام میرهرات که خاص شرق ایران بوده است بسیار شیرین است و با تلفیق رنگ و آهنگ موسیقی و ار و آژه‌های خالص زیبای فارسی، صنعت و هنر در هم آمیخته و با تناسب کامل همه را که میراث خاص سرزمین نیاکان او بوده است، هم آهنگ ساخته و سبک گفتار ویژه آن عصر را در آن دیارها تا امروز برای ما باقی نگاهداشته. کاملترین تجلی این هنر نمائیه‌ها اول در نزهت الارواح است و سپس در مثنوی‌ها و غزلها.

در آن شب تار و آشفته فرهنگ و ادب، برای سبک کلام اوستنی خاص پدید آمده است که شکلی ویژه دارد و در حقیقت در شیوه بسیار تزئینی و آمیخته با زیورهای مینیاتوری و سمبلیک زبان پارسی، می‌توان شیوه میرهرات را انتهای از یک منحنی دانست که از خواجه‌هرات آغاز شده است و باروش میرهروی بیابان رسیده.

سنجش معانی کلام میرهرات: باهمه آنچه از صورت (فرم) و شکل سخنان میرهروی گفته شد، باز امتیاز و اختصاص کلام او در پهنآوری اندیشه‌ها و دانشها و مزایای اخلاقی و فضائل عالی اوست - سر بر مثنویها و نگارهای وی با تمام جهات، از سوئی آئینه روشن از گهر و هنر اوست و اندوخته یک دور زندگانی عقلانی و سیر و سلوک روحانی، و از دیگر سو، جلوه گاهی از نکوهیده ترین نمودارهای اخلاقی و فجایع خونین آن روزگار. پسندها و ناپسندهای سخنان میر همگی نمونه تحولی است از ادب و فرهنگ و صفات عمومی جامعه آن زمان که با تاریخ زمان پیوسته و ارزش باستانی یافته است چشم انداز است از مسیر پر فراز و نشیب کیفیتهای عقلانی و اخلاقی اجتماعی که از دیگر مظاهر فرهنگی سیاسی اهل زمان جدا نیست. سخنانش نه یکسره خاص دانش و عرفان سیاسیست و اجتماع یابند و اندرز است و نه تنها ویژه تر و شهای عاطفی و احساساتی یا اخلاقی - او می کوشد تا در میان پدیده‌های پسندیده زندگی آدمی زاد، پیوندی سودمند و راستین فراهم سازد - همه جا دانش و هنر و فضائل و عشق و خرد را باهم آمیخته. درین تجزیه و تحلیل‌های روانی شاهدان و گواهان او همه زنده و از میان طبقات مختلف مردمان بر - خاسته اند و او سخت و بیباک بر همگی میتازد و خرده می گیرد، و نکوهش خود را با آیات کلمات بسیار از قرآن و حدیث و اخبار مستند می سازد (طرب المجالس و نزهت الارواح). همه جا می کوشد تا با خلق به پیوندد و از غمها و تلخیها و پلیدیهای زندگی خلاق تا آنجا که زمان اجازه می داده است، بکاهد و نیروی جهد و کوشش آنان را در نبرد بسا فساد و جباری ستمگران بر انگیزد و طریق آموزش حکمت و تعلیم دانش و پرورش هنر و گهرهای برگزیده انسانی را با آن باز نماید. تجلی اندیشه و آموزشهای میرهرات در آن روزگار تلخ و محیط سیاه کینه توز و خونخوار، گوئی تبسمی شیرین

و مهر آمیز است که بر چهره زیبای انسانیت و مردمی نگار گشته ، غم آلوده و دردناک اما نرم و لطیف است . پیوسته شراری از شور و سوز عشق مطلق (عشق بزیبائی ، بانسانیت و فضائل) در کلامش شعله می کشد . جهانی پهناور از تضادهای خموشی و آشفتگی ، در ولذت ، غم و شادی ، سودا زدگی و شوق و اسرار جهان و راز آفرینش یافتن ، پند اندوختن و دانش خودشناسی آموختن در برابر ذهن و دیده خواننده نقش می کند و همه جا خوان کرم می گسترد . سبک کلامش لطیف است و سخنش دلنشین . دیده مردمان را در راه تحقیق آرزوهای شریف انسانی که آشفتگی های محیط ، ریشه بین آنها را رنجور و نزار ساخته بود می گشاید .

بنابراین ، ارزش و اهمیت آثار این استاد ، نخست در عمق ممانی و نیروی اندیشه و اتقان تفکر و رای دقیق و اصول محکم تعالیم اخلاقی او است و سپس در سبک گفتار و روانی و سلاست و استحکام کلام . بزبانی دیگر ، این شکوه و جلال ادبی بسبب شکل و قالب و صورت آثار ، با کمال سحرانگیزی بیان و بلاغت سخن نیست که گوینده را در جایگاهی آسمانی بر نشانیده است ، بلکه اسبابی دیگر دارد که یکی شیوه تفکر و قدرت درک و تحلیل اوضاع اجتماعی اوست ، از نظر دانش معمول آن زمان ، دیگر تعالیم آراه دقیق پخته عرفانی و حکمی و آموزشهای سودمند اخلاقی و روانی ، و فلسفی و اجتماعی ارج کلام میر اول در معناست و دوم در شکل و لفظ و قالب سخن که برای مردم هر دوره و زمان ، در خصوصیات زندگانی فردی و اجتماعی رهبر است .

نفوذ کلام و شیوه میر هرات بر غزل خواجه شیراز :

همان گونه که آثار ادبی میر هرات و سنجش آنها با آثار استادان کهن او را بیشتر دنباله رو گذشتگان می نمایاند و تتبع او را کاملاً روشن میسازد در غزلسرائی عارفانه با اشعار غنائی و فلسفی در روش خاص او خلاصه می است

که پیشرو و رهبر حافظ است .

مکتب او نو آورده‌ایست که غزل را هموار و یکدست و آماده ساخته تا
خواجه از آن بگذرد و دیوان با فرو شکوه خود را بر تارک ادبیات پارسی
برنشانند .

آخر سخن آنکه ، با وجودی که آثار معنوی میر حسینی
در قرون اخیر ، تا حدی بواسطه عوامل سیاسی و اجتماعی بسیار که در شرح
سرگذشت او به تفصیل تجزیه و تحلیل شده است ، در تاریکی نهفته مانده‌است
باز مقام دانش و فضایل انسانی او حتی در زمان زندگانی او معلوم خاص و عام
بوده است .

چنانکه شیخ سعیدالدین محمود شبستری که با او هم زمان بوده و در تبریز
می‌زیسته است ، در گلشن راز از میر حسینی وصف می‌کند :

گذشته هیفده از هفتصد سال	ز هجرت ناگهان در ماه شوال
رسولی با هزاران لطف و احسان	رسید از خدمت اهل خراسان
بزرگی کاندرا آنجا بود مشهور	باقسام هنر چون چشمه هور
نوشته نامه در باب معنی	فرستاده بر ارباب معنی

و نیز ، در تمامی تذکره‌های فارسی ، از آن زمان ببعد ، همه جا او را ، در
خراسان مشهور تر از مهر خاوری نوشته و بالقاب دایرةالولایه ، سالک و
مسالك دین ، و عارف اسرار یقین « در فضیلت علوم چند ثانی ، و طوطی نطق
او و عندلیب خوش آواز ، نامیده‌اند . (در جلد دوم سنجش آثار امیر ، بتفصیل
آمده است) از زهت الارواح و مثنوی‌های میر حسینی گرفته (رک ج ۲ ،
آثار میر حسینی) و هم در تذکره دولت‌شاه در میان ترجمه حال نزاری قهستانی
می‌نویسد : سلطان ابوالقاسم با بر از شیخ صدرالدین محمد القرواسی پرسش
کرد که ، چه می‌گوئید در سخنان توحید آمیزی که بزرگان فرموده‌اند .
گفت : اگر محیی‌الدین عربی و ملای رومی و عطار عراقی و اوحدی و میر
حسینی گفته‌اند ، محض ایمان و اصل عرفانست و اگر نزاری و پیر تاج‌تولی
و امثال ایشان گفته‌اند ، از ضلالت و بدعت و بو الفضولیت .

بهر حال ، اینها همه نمونه‌ایست از بلندی جایگاه معنوی میر هرات
که با وجود آنهمه آشوبهای خونین مغولی و گیر و دارهای سهمگین حوادث

آن زمانه‌ها ، هنوز کلام و نام و مقام بلند فضایل کسبی و فطری او ، همواره جاودانه برقرار است و مردم هر دور و زمان ، با گذشت اعصار و قرون ، آثار او را همچون زر برده‌اند و در بیشتر از کتابخانه‌های جهان ، به جان و دل نگهداری کرده اینک بمارسیده .

اینک فهرستی از چهار مجلد در سرگذشت میر هرات ، با تجزیه و تحلیل و تصحیح و مقابله و سنجش همچنین فراهم گشته است :

دفتر نخستین : سیر تفکر ایرانی از دوران کهن تا پایان سده هفتم (ق . ۵)

بهر نخستین : سخنی چند از داستان سیاسی و اجتماعی ایران تا پایان سده هفتم .

بهر دومین : گزارشی مختصر از دین و فلسفه و تصوف از دوران کهن .

بهر سومین : فرهنگ و زبان پارسی در سده هفتم (ق . ۵)

دفتر دومین : سنجش آثار و افکار میر حسینی سادات هراتی :

(نویسنده حکیم و عارف سخنسرای نیمه دوم سده هفتم (ق . ۵))

بهر نخستین : سرگذشت میر هرات و خصوصیات ملازم آن .

بهر دومین : معاصران میر هرات .

بهر سومین : مشخصات خوی و صفات ذاتی و کسبی - اصول عقاید

دینی و عرفانی میر .

بهر چهارمین : سنجش کیفیات ممتاز و هم ضعف آثار منشور و منظوم

میر ، و مقایسه آنها با آثار پیشینیان .

بهر پنجمین : نقدی بر ثروت و نظم میر هرات و مشخصات هنری و

ادبی و صنعتی آنها .

دفتر سوم - کلیات میر حسینی : هفت اثر منشور و منظوم

از میر حسینی (۶۴۵-۷۲۰ ه . ق) .

۱- کتب منشور: طرب المجالس. نزهت الارواح. صراط المستقیم.

۲- کتب منظوم: مثنوی زادالمسافرین. مثنوی کنزالرموز.

سی‌نامه، دیوان، قلندر نامه، پرسش در گلشن راز، حواشی و

متملقات با تفسیر و تحلیل در خصوصیات معنوی و صرف و نحوی و صنایع

ادبی و لفظی آنها .

دفتر چهارم : فرهنگ واژه‌ها و اصطلاحات زبان پارسی در سده

هفتم - هشتم در شرق ایران .